

քաներին հաճելի երևար հեխանսութեան կենդանանալու ապացոյց և բարոյապէս ծարայեղ անկման արտայայտութիւններ էին Այս ամենի վրայ աւերացան և հաւատութեան և օտարասիրութեան զեպքերը:

Արքունական տան մեզի հեշտասիրութիւնը և նախարարական տների մէջ տեղի ունեցած ներքին երկպառակութիւնները, սթավեցրին Հայաստանի վաղեմի դարանակալ թշնամիներին: Սասանեանները գեռ ևս չմոռացած Տրդատից կրած վերջին ծանր պարտութիւնը և քրիստոնէութեան հասցրած բարոյական հարուածը, որով մի զօրեղ պատուար կազմուեցաւ պարսից քաղաքականութեան դէմ արեւմուտքի նկատմամբ, իւրեանց նախկին ծրարագիրները Հայաստանի տիրապետութեան և Որմզդական կրօնը տարածելու նկատմամբ աշխատեցին իրագործել: Ընակնկալ արշաւանքներ սկսուեցան: Պարսից զորքամբ երկրի հարաւային սահմանապահ Բակուր Բղեշխը, որ երկրի զինուորական պիւսաւոր ոյժերից մինն էր, ներքին ապստամբութեան գլուխ կանգնեց: Սորա հետ միաժամանակ Մաղքթաց հրոսակները անարգել հասան մինչև մայրաքաղաքի դռները: Այսպէս Պա. դարու կիսից սկսած Հայաստանը արիւնահեղ պատերազմների ասպարէզ դարձաւ: Պարսից ազդեցութիւնը հետըզհետէ զօրացաւ, որին եւթարկուեցան բազմաթիւ նախարարներ այլ և սատար եղան պարսից քաղաքականութեան: Արշակունեաց զահի անկման առաջին քայլն էր այս: Ամբողջ Հայաստանում միայն հոգեւորական դասը իւր ներկայացուցիչներով և ազդեցիկ Մամիկոնեանք էին խորթ աչքով նայում պարսից յաջող քաղաքականութեանը, ըստ որում նորա մէջ էին տեսնում ազգային եկեղեցու և ազգի անկախութեան կատաղի թշնամուն: Իսկ այդ քաղաքական յեղեղուկ փիճակի մէջ միայն (քրիստոնէութիւնը) Եկեղեցին կարող էր փրկել ժողովրդին, լինելով նորա ներքին ամրութեան և բարոյական կենդանութեան միակ առհասառչեպն: Եւ արդարեւ Եկեղեցին կենդանութեան ողի ներշնչեց այդ շրջանին:

Ժամանակի քաջարթուն Հայրապետները իւրեանց աչքը գէպի արեւմուտք դարձրին: Արօնի միութիւնը Հայաստանի և Բիւզանդիոնի բարեկամական յարաբերութեան և գաշնակցութեան հանդոյցն էր, որով առ ժամանակ երկու հարեան ազգերի շահերը միացան պարսիկների դէմ: Այս միութիւնը անհրաժեշտ էր որքան Հայոց նոյնքան և Յունաց համար: Սակայն յունաց քաղաքականութեան ոյժը նենդութեան մէջ էր. նորա ոչ միայն չարշապանեցին հայերին հասարակաց թշնամու գէմի այլ և ինքեանք ձգտեցին Հայաստանին տէր դառնալ և այսպիսով Հայաստանը երկու ազգերի ձեռքին խաղալիք դարձաւ:

Ահաւասիկ այսպիսի կրօնական և քաղաքական տագնապալի պայմանների մէջ հայ հոգեւորականութիւնը կոչուած էր գործելու ապրի ապահովութեան համար: Այլևս արտաքին օգնութեան և քաղաքական պայմանների յաջող փոփոխութեան նկատմամբ ոչ մի յոյս չէր կարող լինել, անհրաժեշտ էր ներքին ամրութեան, բարոյական յառաջադիմութեան աշխատիլ և եկեղեցու կենդանագործող ոյժը տարածել:

Այժմ տեսնենք այս նպատակը իրագործելու համար ի՞նչ դեր խաղաց ժամանակի հոգեւորականութիւնը և Պա. դարի հայ թագաւորներն ի՞նչ չափով նպաստեցին նորա արդիւնաւոր գործունէութեան:

ԳԵՂԱՐԻ ՍԵՐԿ ԳԵՂԱՋԵՏԵԼԵ.

(Հարունակելի):

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՆԵՐ

(Հարուն աչքով իւր):

Տեղեկութիւններ Տեղեկութիւններ մասին. Զարբան-ը գրում է հետեւեալը. „ՏԻՐԱՆ՝ այս մեզի միայն անուամբ ծանօթ վարդապետն՝ զբարոյաց ցոյց էր (!) մէջ հետեւեալ

(15 տարի), որին յաջորդում է ինքը՝ Տէր-Յոհաննիս կամ ինչպէս մենք կարծում ենք՝ Տիրանունը, եթէ միայն վերջինս կաթողիկոս էր և ապրում էր Հայոց 50 թուականին, ըստ վկայութեան Սիւ. Այրիվանեցու: Գահակալում է 27 տարի: Տէր-Յոհաննիս և Տէր-Յոհաննիս անունների շփոթութիւնը կարող է մեկնուիլ Տէր Աւհան (Օհան) միջին ձևով:

Տիրանունի գրութիւնը մեր ձեռագրում զետեղուած է հետեւեալ դասաւորութեամբ. Ա. Թուղթ Արամայ, Բ. Տիրանուն, Գ. Խոստովանութեան զիր Անանիայի, Դ. Անանիայի Հայոց վարդապետի սակա բացայայտութեան թուոց: Այս վերջին երկուսի մասին տես մեր հրատ. „Պր խոստովանութեան“: Իսկ „Արամի թղթի“ մասին առիթ կունենանք խօսելու:

Մինչև այժմ յայտնի Հայ ձեռագրերի ցուցակներից երևում է, որ այս չորս ձեռագրն էլ գտնուել են այս մեր միակ օրինակում: Հրատարակուելուց առաջ ցանկալի էր նոր օրինակների գիւտը:

է

„Խորենացու Պատմութեան Ուսումնասիրութեանց“ Հէնց առաջին զլիւում (եր. 4—7) խօսելով մեր հին մատենագրութեան մէջ յաճախ տեղի ունեցող Բարձրան-Բեհն դէպքերի մասին, բերել էի իբրև օրինակ նաև „Կոնք Արամազդ“ իւր Բարձրան-Բեհն „Կոնք“ և կամ ճշտագոյն ևս՝ Կոնք Արամազդ՝ ընթերցուածով: Այս վերջին ընթերցուածով ձեռագրեր այժմ ոչ միայն մի, այլ մի քանիսն էն ինձ յայտնի, որոնց մասին կիսօսիմ երբ դէպք ունենամ Խորենացու ինձ ծանօթ ձեռագրերի (մօտ 20) Եփեղ և Եփեղ Կոնք Բարձրան-Բեհն որոշելու: Գիտնական բարեկամներիցս մէկը՝ Ն. Ն. (կեղծ անուն), մի յօդուած հրատարակեց իմ գրածի առթիւ, առաջարկելով իւր բացատրութիւնը Խորենացու այդ մութ կէտի վերաբերութեամբ (տես „Արաքս“ 1890, գիրք Բ. եր. 59—62): Ընթերցողին թողնելով թէ իմ և թէ պ. Մուսնի յօդուածներից, խնդրի մանրամասնու-

թեանցը ծանօթանալ անձամբ, այս չափս եմ միայն ստում, որ Մուսնի Սասանեան հարստութեան Որմիզդ թագաւորների անունովն էր փորձում մեկնել Խորենացու „Ոչ Արամազդ“ որ, այլ ի կամեցողսն լինել Արամազդ, չորից ևս այլ անունեցեկոց Արամազդ, յորոց մի է և կունդ ոմն (այլ ընթ. Կոնք-Բեհն) Արամազդ՝ ասացուածը (Խոր. Ա. 31): Խորենացին համեմատում է Տիրանունին և Արամազդներին: Բայց թէ Հայկազեան Տիրանուն համեմատում է անպատճառ „կունդ Արամազդի“ հետ և ոչ թէ „Արամազդի“ հետ ընդհանրապէս, այս չէ երևում Խորենացու հատուածից: Մուսնի հետաքրքրական և սրամիտ առաջարկութեան անպատճառ է և այն, որ Խորենացին էլ է Կոնք Բարձրան-Բեհն և Կոնք Բարձրան-Բեհն կարող էր գիտնալ միմիայն երեք Որմիզդ թագաւորներին, իսկ Գ. Բ. և Ե. Բ. Որմիզդներին (Ե. Բ. և Դ. Բ. դարում) չէր կարող ճանաչել: Թող տալով նաև այն վարկածը, թէ Խորենացու „չորից“ բառը կարեւոր է կարգալ „երից“, թէև դեռ մինչև օրս այդպիսի ընթերցուածով ձեռագիր յայտնի չէ, այսուամենայնիւ խնդրի դժուարութիւնը՝ չէ վերանում, որովհետեւ Խորենացին չէ ճանաչում Բեհն-Որմիզդ Ա. Բ. (262 թ.) և Առաջին Շապուհից անմիջապէս յետոյ յիշում է Ներսէս (Մարսէս) և Որմիզդ (երկրորդ) թագաւորներին՝ այսպէս. „Բանգի լուեալ էր (Տրդատայ) զինամակալն Շապուհ ընդ հնդկաց թագաւորին և ընդ արեւելեան խաքանայ, և զգորավարելն Ներսէսի՝ որ և թագաւորեաց ամս ինն, և Որմիզդի՝ որ ապա և նա թագաւորեաց ամս երիս՝ Կոնք-Բեհն“ (Բ. 30): Մարսէսից յետոյ անմիջապէս թագաւորող Որմիզդը անշուշտ Որմիզդ Բ. ն է. (որի թագաւորութեան առաջին տարին ըստ Ներսէսի՝ 302 թ. Tabari etc. եր. 435): Բայց մեր ստորագծած „նահատակութեամբ“ բառը կարող է թերևս ցոյց տալ որ Խորենացուն յայտնի էր մի քանի Որմիզդ, անշուշտ Առաջինի տիտղոսը տալով երկրորդին:

„Մահատակութեամբը“ մի ասացուած է,

որ իմ կարծիքով ճշտիւ համապատասխանում է արարացի պատմիչների «լուսնի կամ «լուսնի և պարսիկ գրողների Գիւլի և Տարթամ (բոլորն էլ «լուսնի նշանակութեամբ) տիտղոսներին: որ տրւում էին Որմիդդ Ա-ին (տես Սյուս-մենի վերջի 304- ատնուած Th. Nöldeke, Geschichte der Persen und Araber zur Zeit der Sasaniden & Leyden 1879, եր. 43, ծան. 2): Սյուսմենն ենթադրում է, որ առաջ բերուած պարսիկներն երկու տիտղոսները յետին թարգմանութիւն են արարական «լուսնի կամ «լուսնի - ի և այս բոլորը միասին թարգմանութիւն են հին պարսկական Կաւ- (==պարսկ. քաջ) տիտղոսի որը տակայն աւելացնենք, գործածուած է միայն Խորենացուց և այն Արամազդի հատուածում և ոչ թէ իւր իսկական տեղում՝ Որմիդդ Թադաւորի կշտին: Այս իսկ պատճառով էլ շատ կասկածելի է թէ երբ և իցէ՞ թէ կուզ հին պարսիկներից՝ Կաւ- բառը իրրեւ Որմիդդ Ա-ի տիտղոս գործածուած լինի, ուստի և Խորենացու մէջ այդ բառը պէտք է հասկանալ իւր սովորական հայերէն և ոչ թէ պարսիկներն նշանակութեամբ: Եթէ միայն աւելացնենք, այդ «կուշդոմն» բառը չէ աղջատուածը կամ թարգմանական կրկնակր նախնական «կատար ումն» = «կատարում» բնթերցուածի, ինչպէս այդ ևս ենթադրում է իմ «Ուսումնասիրութեանը» մէջ (Խոր. պատմ. Ուս. Ա.):

Որպէս զի Խորենացին կարողանար թաղաւոր չորս Որմիդդներին համեմատել Տիգրանների հետ՝ պէտք է իւր երկը գրելիս լինէր Եւ Որմիդդից (631 թ.) յետոյ (քանի որ անգիտանում է Ա. Որմիդդի գոյութիւնը), այն է 7-րդ դարի առաջին կիսում մի բան որ շատ նպաստաւոր կլինէր պ. Կարիէրի վերջին ենթադրութեանցը Խորենացու պատմութեան գրութեան ժամանակի մասին:

Ահա այս և ուրիշ մի քանի մանր նկատողութիւններ արդէք եղան ինձ համոզուելու պ. Սյուսմենի բացատրութեանը: Տիրանուն վարդապետի (տես այն աշխատութեան § 9) մի հատուածը իմ մէջ նոր մտածմունքների ա-

ռիթ եղաւ: Տիրանունն ասում է իւր լուծմանց մէջ. «Թողքը զանիրաւութիւն ժողովրդեան քոյ զոր յանցեան յորթն Յրովրովանու և ի թամուզի ի պատկերն նախանձաւորութեան (ձեռ. նախանձաւորութեան) ի շուրթի Բաւնի, որ կար ի յանցս և ի մուտս տաճարին սրբութեան, զոր հայք Արամազդ և այլք ջեւս ասեն» (միտք):

Այս հատուածից պարզւում է երկու բան. ա) որ ասորոց թամուզը հայերը կարող էին թարգմանել և Արամազդ, բ) որ թամուզը (ուրեմն և թարգմանութեանց մէջ Արամազդը) չէր դէմքով էր Սուրբ Գրքի մէջ թամուզը յիշուում է մի անգամ միայն յակնակ - յանուանէ. «Եւ եւոյժ զիս առաջի գրան տանն տեառն, որ հայեր ընդ հիւսիսի և ահա նստեին անդ կանայք և ողբային զթամուզ» (Նշեկ Ք. 14): Թամուզին են աննարկում և հետեւեալ ասացուածները. «կացոյց զիս ի նախադուռն զբանն ներքնոյ որ հայի ընդ հիւսիս, ուր էր արձան պատկերին Զաւաշ» - ստացողին» (նոյն. 3): — «Եւ ահա ի հիւսիսոյ կողմանէ ի վերայ գրան սեղանոյն ուր կայր պատկերն Զաւաշ» - ի մուտս գրանն որ հայեր ընդ արեւել» (նոյն. 5):

Խորենացուց առաջ, հինգերորդ դարի ասորական թարգմանութեանց մէջ, Եփրեմ Խուրին է յիշում շուրթի պատկերը (=թամուզ). «Որթ յանապատին... և պատկերն չորեքդիմի՝ Մանասին» (Համարարր): Մի ուրիշ տեղ. «Ուղղեաց (Մանաս) զպատկերն շուրթի Բաւնի ի տաճարին տեառն» (Եփր. մեկ. Մնաց. զլ. Գ. Վենետ. 183: Տաւաշաշ... Բաւն հատ. Ա. եր. 490): Յիշում է և Բարսեղը. «Մանաս շուրթի զկուռն ի տաճարին աստուծոյ եղ, զի ուստի արդեօք և եկեացէ որ, կոռն երկիր պաղցէ» (Բարս. ճառք ապաշ. տես Հայկ. բռք.): Կան և Խորենացուց յետի շուրթի կուռքը յիշողներ, ինչպէս օր. Ներ. Շնորհալին (Յիսուս-Որդի) և ինչ, և այլ Տիրանունն է իմ զիտեցածովոր որ առնելով Եփրեմի Համարարրուից անապատի «որթի» և Զաւաշ - ասոր - շուրթի տե-

դարձին յիշատակութիւնը ի միասին աւելցնում է նաև թմամուգ անուներ Արամազդ թարգմանութեամբ:

«Այդհանրապէս կարծւում է թէ, թմամուգ էր Փիւնիկեցոյ Արոնիսը և թերևս Եղիստացոյ Սիբիսը: Արոնիսի առասպելեալ մահն ու յարութիւնը որ կարծւում է թէ նշանակէր արեգական մեկնելուն և դառնալուն, տօնուում էր ամառնային արեալարձի ժամանակի նախ ողբերով և ապա ուրախութեամբ և անուակ խնջոյքներով» (թառար. Ս. Գրոցի Կ. Պոլիս 1891):

Մեր ձեռագիր չի նշանակումներն էլ ապիս են «Թմամուգն Արոնիս է» մեկնութիւնը (աւս. ցուց. Գեորգ Կաթ. № 37): Զուգիւմ ձեռքի տակ այս խնդրի մասին նոր զիտնական զրքեր խնդիրն աւելի ճշտելու համար:

Սակայն զոնէ ինձ համար պարզ է, որ այս կետումն էլ Սորենացին ինչպէս միշտ իւր աղբիւրներում, օգտուել է ս. հարց գրութեանքների վկայարանութիւնների, սրբագրական (hagyographi) երկերի հայ Եւրոպայէն: Այժմ միայն Արամազդի հատուածը յետին ընդմիջարկութիւն չէ: Հայոց մեծ Արամազդին մօտ դնում է չորից ևս «յուշ անուանեցելոց Արամազդ» (== Թմամուգ), յորոց մի է Կունգ ոմն Արամազդ: Հաւանական է, որ Թմամուգի չորս դէմքերը տարուայ չորս եղանակներն էին պատկերացնում որոնցից մէկը կարող էր լինել Կունգ (ձմեռը), կամ լաւ ևս Կարապետ: Եւ որ մի ակնարկութիւն կարող էր լինել Թմամուգի այս կամ այն կերպարանափոխութեանը կամ յարաբերութեան: Այս կէտը կարգուի Թմամուգի աւելի մօտաւոր ծանօթութեամբ: Եթէ միայն հաստատուին իմ այս ենթադրութիւնները:

(Հարունակեի):

ՄԻԱԲԱՆ.

ՄԵԾ ԿՐԻՏԻԿՈՍԸ

Ա. Ռ. Ա. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Այս օրը

նոյն տարի՝ փետրուարի 21-ին (ն. տ. մարտի 5-ին) փարիզում յախ ձանուեց Ժամանակակից ֆրանսիացի կրիտիկոսներից և սրտամարաններից ամենանշա-

նաւորը՝ Խալոյիտ Տէնի Այս անունը ինչպէս շատ արիշ այս տեսակ անունների գուցէ միայն նորերս հասած լինի հայ ընթերցողի ականջին: Դիւցեա Տէնի այն երևելի մատենագիրներից է, որոնց համարը դեռ իրանց կենդանութեան ժամանակ անցնում է հոյրենի սահմաններից՝ շատ հեռու: Տէնի գրութեանը թարգմանութեան են եւրոպական բոլոր գրութաւոր լեզուներում: Մի քանի համալսարաններում նորա կազմում են լուրջ ուսումնասիրութեան առարկայ: Գրականական քննադատութեամբ պարագլուխ մի քայլ անգամ չէ կորելի անել ներկայումս առանց ծանօթ լինելու նորա գրութեանքի հետ: Նոյն իմ գեղարուեստագէտները առիպում են խոստովանել այն աշագին օգուտը որ ընձեռում է նրանց՝ Տէնի ընթերցումը: Ակնյայտնի է, որ այդ տեսակ մի գրողի մահը ոչ միայն չէր կարող մնալ աննկատ, այլև առիթ պիտի տար բազմաթիւ կարծիքների յիշողութիւնների ու քննադատութիւնների երևան գալուն: Եւ յիշուի իւր մահուամբ Տէնի շատերին խօսեցրեց իւր մասին և խօսողները հասարակ լրագրական աշխատանքներ չէին միայն, որ կոչուած են ի սրտօնէ՝ կազմել իւրաքանչիւր փորը ի շատէ նշանաւոր հանգուցեալի մահացուցալիւր, այլև մի շարք հոշակութեամբ և հեղինակաւոր մատենագիրներ: Գեղէ, զր լ. օգիւշէ, Բրանդէս, Գերիէ, Արսէնիէ . . . ահա ինչ յայտնի անունների ենք հանդիպում մեծ ֆրանսիացի կրիտիկոսի բնաւորագիրների ու քննադատների երկայն ցանկում: Միայն մենք՝ հայ գրողներս ենք, որ հաւատարիմ մեր անգիտութեան ու անտարբերութեան, այս անգամ ևս չր կորուզացած օգուտել առիթից՝ Տէնի պէս բեղմնաւոր հեղինակի գործունէութեան հետ մեր ընթերցող հասարակութիւնը ծանօթացնելու: Մի քանի լրագրական ակնարկներով սպասուեց այն ամեր, ինչ առիթը որ ունէր մեր գրականութիւնը մեծ կրիտիկոսի մասին: Բայց որքան շուշին բան կը թախն այդ ակնարկներու եթէ աչքի առաջ ունենանք Տէնի թողած